

ШВАЛЬ Ю.М.

*доктор психологічних наук, професор, Інститут психології
імені Г.С. Костюка НАПН України, КНУ, м. Київ***ЕВОЛЮЦІЙНА МЕТАФОРА В ПСИХОЛОГІЧНІЙ
СТРУКТУРІ СПОСОБУ ЖИТТЯ**

У статті розглядаються відомі теорії еволюції як форма наукового усвідомлення процесу розвитку і змінювання універсуму живої природи і висувається гіпотеза, що у буденній свідомості уявлення про закономірності змін у житті людини мають бути конгруентними тій чи іншій теорії еволюції. Стверджується, що у масовій свідомості наукова теорія спрощується до формулювання певного «принципу» чи «закону» життя, без усвідомлення його дійсного наукового змісту. Показано, що у психологічній структурі свідомості такі уявлення функціонують як базова метафора згідно з якою індивіди будують своє власне розуміння світу, прогнозують можливі зміни та планують свою власну поведінку. Доводиться, що у якості таких базових метафор у масовій свідомості функціонують «зняті» моделі, закладені у чотирьох наукових теоріях еволюції. На цій підставі визначається провідний напрям формування екологічної свідомості, відповідної потребам і викликам сьогодення.

Ключові слова: *еволюція, моделі розвитку, метафора, буденна свідомість, образ світу, спосіб життя, поведінкові установки.*

Логіка наукового пошуку й дослідження природи психічного виявляє одну суттєву закономірність – чим ретельніше ми вивчаємо психічні функції, тим скоріше ми починаємо розуміти, що сама психіка і свідомість особистості є функцією Життя, а не «мозку» або «тіла», або «соціуму», або ще не знаю чого. Життя, а точніше, життя людини, стає справжнім об'єктом психології як науки. Причому, життя береться тут не у фізичному або біологічному змісті, а у філософсько-психологічному, як Буття, як процес розгортання життя у формах усвідомлення і переживання.

Таке представлення об'єкта веде до цілого ряду кардинальних наслідків.

По-перше, поняття людини втрачає якусь абстрактно-універсальну «сутність», але знаходить індивідуальне «особа», своє «Я». Поняття людини, принаймні, для психології, перестає бути тільки одиницею статистики, а наповнюється пристрасністю діючого індивіда. Тому змінюється й предмет психологічних досліджень, який треба бачити в пошуку загального й закономірного в індивідуально-унікальному, а не в середньостатистичному.

По-друге, поняття життя втрачає свій чисто біологічний зміст й отримує соціальне, психологічне й діяльнісне наповнення. Життя перестає бути фактом існування, а стає особистісним фактом – воно «моє» («твоє»),

«наше», «його», «чуже» і т.д.). Більше того, індивід вступає в глобальне відношення з життям – він його живе (а іноді – навпаки – життя його живе). Відношення людини до життя знаходить психологічну «щільність» і якісну визначеність: «Я» не просто «живу», «Я живу це життя» і більше того, «Я живу своє життя». І тут уперше з'являється проблемність існування людини: «Я-то, звичайно, живу, але чи своє життя я живу, й взагалі, навіщо я його живу?». Екзистенціальна філософія й психологія дуже точно схопила це питання й поставила його в центр усього існування людини.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що феноменологія життя представлена у свідомості індивіда двічі: як невід'ємна властивість універсуму живої природи і як переживання власного існування. У першому випадку кожний індивід є лише часткою цього загального універсуму життя і він нібито «занурений» у цей нескінченний потік життєвих процесів і циклів. А у другому випадку – це суто внутрішній процес індивідуального існування, де людина, певною мірою, контролює, керує і несе відповідальність за його розгортання і здійснення. Проте, це не два окремих «життя», не два різних процеси – вони пов'язані між собою і є певним відображенням одного одним: кожне індивідуальне життя є часткою загального природного універсуму життя, а природне життя є органічною часткою життя людини. Цей факт було добре осмислено ще з давньогрецьких часів у вченнях Демокрита і Геракліта, які з певними варіаціями дійшли до наших часів.

У методологічному контексті такий спосіб зв'язку фіксується у так званій «матрьошечній» моделі, де кожний процес може бути представлений як вбудований в такий же за своїми законами функціонування, але більший за масштабами існування (див. рис.1).

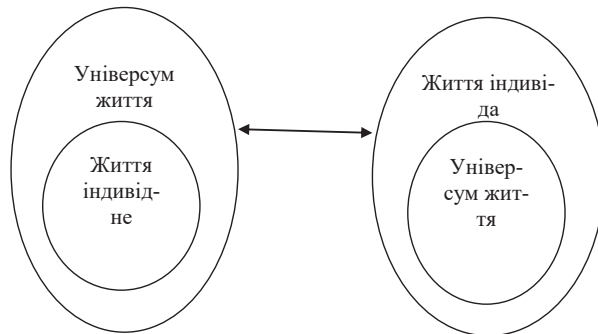

Рис. 1. «Матрьошечна» модель зв'язку макро- і мікрокосму

Такий спосіб моделювання наочно показує, що існування кожного індивідуального життя є тільки проявом загального універсуму, але універсум життя існує тільки у індивідуальних формах життя.

На біологічному рівні тваринного існування цей зв'язок процесів встановлюється безпосередньо, як закон існування, але на людському рівні ця безпосередність зникає і виникає опосередкована система, де зв'язки стають скритими і не очевидними. Такою ланкою опосередкування постає наша свідомість¹¹, де існування універсуму природи і людське існування представлені як дві різні сутності. Це означає, що ми вимушені кожного разу встановлювати такий зв'язок, встановлювати на свідомому рівні відповідність нашого власного існування і існування природного світу (див. рис.2).

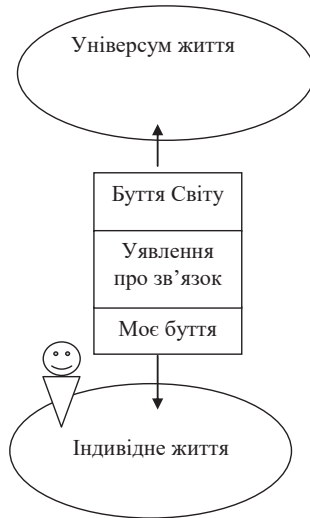

Рис. 2. Модель опосередкування зв'язку універсуму життя та індивідуального життя

Ми можемо виокремити, принаймні, два способи встановлення такого зв'язку:

¹¹ Якщо бути більш точним і коректним, то опосередкування здійснюється через подвійний конструкт «свідомість//діяльність», але у даному контексті, на нашу думку, можна не обговорювати специфіку його будови і функціонування.

- на соціокультурному рівні через затвердження певної світоглядної картини Світу, яка відображує переважний для даного суспільства спосіб усвідомлення єдності існування;
- на індивідуальному рівні через уявлення особи про природу і людську сутність, які відображують особистісну ідею того, як «правильно» має розгортатися процес життя і життєдіяльності.

Світоглядна картина Світу (незалежно від того, у якій формі свідомості вона зафіксована: міфологічній, релігійній, містичній, науковій тощо) обов'язково містить у собі дві моделі – модель законів існування Світу і модель законів існування Людини, та вказує на спосіб їх зв'язку у певну несуперечливу цілісність. Освоєння індивідом цієї картини світу і відбувається через формування особистої впевненості у тому як «правильно» існує світ і як «правильно» має жити людина. Внутрішня узгодженість цих двох моделей «правильності» задає особистості базові принципи розуміння організації загального простору життя та побудови власної життєдіяльності у цьому просторі.

Хоча в індивідуальній буденній свідомості водночас можуть бути актуалізованими різні культурні форми свідомості, проте, все ж таки за останні три століття переважною стала спрощена форма наукової раціональності. В цій науковій раціональності природа і Світ взагалі представлено не тільки через моделі певних предметностей, але й через моделі змінюваності Світу. На відміну від міфологічних уявлень про циклічну незмінність світу, наукові моделі затверджують змінюваність як його атрибутивну властивість. Стосовно універсуму природи, як частини загального Світу, у науковій парадигмі ця змінюваність зафіксована через концепції еволюції, в першу чергу, біологічної еволюції.

Саме концепція еволюції є найближчою для нашого буденного розуміння моделлю законів змінюваності (мінливості) світу природи і саме через неї ми будуємо власний закон природності нашого буття. При цьому, із всієї цілісної наукової концепції ми «висмикуємо» те чи інше окреме положення, і в нашій буденній свідомості воно функціонує як одна з базових метафор розуміння світу в цілому. Спираючись на цю метафору ми починаємо конструювати наш власний принцип «правильної» організації процесу життя і життєдіяльності. Через таку метафору ми й досягаємо необхідного і достатнього рівня узгодженості наших уявлень про природний світ і про себе як його частину, що відображується нами у переживанні конгруентності і адекватності. І тому ця метафора стає своєрідною «точ-

кою відліку» для нашого сприйняття і оцінки власного життя як «правильного» та «нормального».

Тобто, еволюційна метафора, з одного боку, виступає у якості психологічного інструменту сприйняття навколишнього середовища, виокремлюючи із всього розмаїття об'єктивних змін тільки ті, які відповідають уявленню про «закономірність» життя і, з іншого боку, стає основою нашої психологічної готовності діяти певним чином, стає психологічною основою поведінкових установок (див. рис. 3).

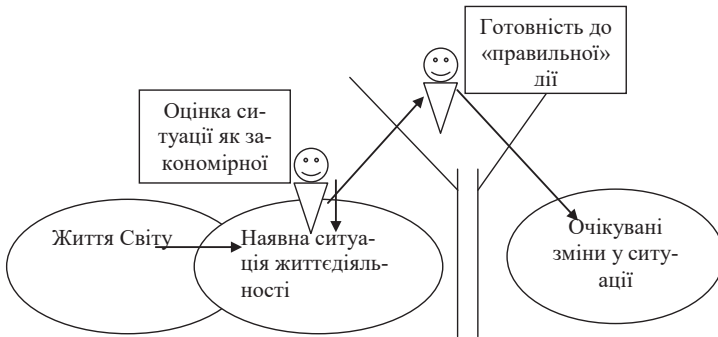

Рис. 3. Психологічні функції уявлення про «правильність» буття

Як відомо, у XIX-му столітті склалося чотири наукові концепції еволюції живої природи¹², які з тими чи іншими варіаціями досі обговорюються та розвиваються науковою спільнотою. Проте, треба зауважити, за цей час ці теорії стали не тільки предметом наукового дискурсу, але й невід'ємною частиною буденної свідомості людей. Більш того, у суспільній свідомості реально присутні усі чотири наукові картини еволюції природи, кожна з яких активно підтримується і просувається через усі засоби масової комунікації та трансляції культури.

У філософсько-гуманістичному плані наявні чотири теорії еволюції, на наш погляд, можна поділити на дві групи за базовою парадигмальною основою. Першу групу утворюють теорії Ж.Кюв'є та Ч.Дарвіна, які вважають рушійною силою розвитку природи наявні у самій природі певні загрози для існування живих організмів чи їх видів, а механізми подолання цих загроз і описуються як механізми еволюції. Другу групу утворюють теорії Ж.-Б. Ламарка та П.Кропоткіна, які вважають рушійною силою роз-

¹² Варто зазначити, що у цей же період часу склалися й теорії змінювання як розвитку в інших галузях знань: економіці, соціології, антропології, лінгвістиці, етнографії тощо.

витку природи наявні у самій природі позитивні взаємодії як у міжвидовому, так і в популяційному просторі.

Коротко зупинимось на кожній з них.

Перша теорія – це теорія природних катастроф Ж.Л.Кюв'є //, яка стверджує, що періоди стабільності форм життя завершуються із настанням глобальної катастрофи, яка знищує переважні види і «розчищає» середовище для тих видів, що якимось чином змогли вижити у цьому катаклізмі. І хоча цю теорію було створено більш ніж два століття тому, а її автор дуже рідко згадується, але її місце у буденній свідомості є дуже значним. Достатньо згадати нескінченну кількість «наукових» прогнозів глобальної екологічної чи техногенної катастрофи – від глобального потепління до ядерної зими, – які змінять увесь вигляд існування на землі, що так полюбують ЗМІ, чи буденну метафору чорно-білої смугастості життя. Зауважимо також, що ідея катастрофізму, хоча й у більш м'якому формулюванні, займає одне з провідних місць й у психологічних теоріях і практиках, де стверджується, що розвиток відбувається тільки внаслідок життєвих криз (вікових, особистісних, екзистенційних тощо). На цьому фоні дуже популярним став вислів Ф.Ніцше: «Все що нас не вбиває робить нас сильнішими», – хоча його справедливість чи істинність є дуже й дуже сумнівними. Якщо до цього поставитися більш вдумливо, то, мабуть, треба визнати, що те, що нас не вбило, те нас покалічило. Сильнішим нас робить тільки наша спроможність подолати наслідки каліцтва, але саме каліцтво залишається з нами на все наше життя¹³.

У психологічному плані особистісна орієнтація на таку модель «правильності» життєустрою приводить до формування двох типових установок. Перша заснована на відвертому страху перед невідворотним катастрофічним майбутнім до якого треба готуватися вже зараз і бути готовим завжди (будувати бункер чи, хоча б, створити запас грошей, солі, сірників, мила тощо). Цей страх перед катастрофічним майбутнім формує життєву стратегію готовності до виживання, що стає перешкодою для усіх інших форм самореалізації особистості та блокує можливість повноцінного переживання будь-яких радісних чи щасливих моментів буття: «Не радуйся, бо завтра буде горе». Друга типова установка – це загальна орієнтація на отримання усіх можливих радощів від життя сьогодні при відмові від власного майбутнього. Вона виражається у простій формулі: «Отримай все від життя сьогодні, бо завтра тебе вже може й не буде». Ця установка підкріп-

---

¹³ Проте, якщо визнати оцю правду життя, то багато психотерапевтів, гуру та інших «вчителів життя» залишаться без заробітків.

люється псевдо-філософською настановою «жити тут і тепер», але у рамках цієї життєвої стратегії вона приводить тільки до обернення індивіда на власні вітальні потреби, без переходу до вищих соціальних та культурних потреб. Така установка набуває особливо масового розповсюдження у часи реальних значних катаклізмів, що виникають у житті суспільства – війни, голод, епідемії тощо. Численні соціологічні і психологічні дослідження наслідків Чорнобильської катастрофи показали, що найбільш негативну роль відіграло уявлення про близьку і неминучу смерть від радіаційного ураження, яке заблокувало орієнтацію особистості на власне майбутнє. Так, за нашими даними, отриманими у період 1992 – 1996 р.р., серед постраждалих підлітків панувала впевненість, що ніхто з них не доживе навіть до 25 років і, тому, планувати власне майбутнє взагалі безглуздо // . Аналіз показав наявність прямої значущої кореляції між ступенем розповсюдженості такого погляду на життя та сплеском підліткового алкоголізму, наркоманії, злочинністю, ранніми статевими зв'язками із небажаною вагітністю тощо.

Таким чином, катастрофна метафора життя породжує такі моделі життєдіяльності, які у соціальному вимірі набувають майже протилежних форм поведінкового прояву, але у психологічному вимірі в їх основі лежить єдиний механізм переживання страху перед майбутнім.

Друга теорія – це теорія Ч.Дарвіна //, яка стверджує, що еволюційний розвиток природи відбувається завдяки виникненню генетичних мутацій, які виявляються у морфологічних змін в будові індивідуального організму, та закріплюються і накопичуються на популяційному рівні, якщо ці зміни дають перевагу у конкурентній боротьбі за виживання. Ч.Дарвін стверджував, що на популяційному рівні виживання дорівнює спроможності залишити потомство, що залежить від двох чинників: ступеню пристосованості індивіда до всього комплексу середовищних умов існування і наявності будь-яких переваг однієї особі порівняно з такими ж властивостями осіб того ж виду у тій же популяції.

Теорія Ч.Дарвіна одразу ж набула не аби якої популярності завдяки двом чинникам. З одного боку, вона максимально відповідала ідеалу прийнятої наукової раціональності, а, з другого боку, в ній побачили можливість побудови «природного» пояснення соціальних відносин і психологічних властивостей людини // . Виниклий тоді соціал-дарвінізм зберігає свою популярність і досі. Саме у руслі соціал-дарвінізму на поверхні буденної свідомості більшості людей в якості еволюційної метафори лежить спотворена теорія Ч.Дарвіна, що «в еволюційному розвитку перемагає си-

льніший». Дарвінівська модель еволюції закріпилася й у психологічних теоріях: у явному вигляді вона стає основою психоаналізу З. Фрейда, а у прихованому – у всіх поведінкових теоріях психології.

Прийняття ідеї природного відбору у соціологічних та психологічних поглядах породжує тільки одне питання: «У чому полягає сила?». В значній кількості наукових робіт та у масовій свідомості відповідь виявилася дуже простою: у соціальному просторі буття сила полягає у грошах і владі. Усі спроби ввести інші критерії – етичні, інтелектуальні тощо – розбивалися об простий аргумент буденної свідомості: «Якщо ти такий розумний, то чому ти такий бідний?».

Розгортка конкурентної метафори у соціальну площину буття особистості визначає дві базові підстави побудови життєдіяльності індивіда.

По-перше, це нескінченне прагнення до накопичення і концентрації життєвих ресурсів. Ресурс втрачає своє значення як засобу досягнення певної життєвої мети, а набуває самостійного смислового навантаження як символ і кінцева мета життєдіяльності. Такий «зсув цілі на засіб» призводить до вихолощення самої життєдіяльності і втрати смислу життя, що, наприклад, знайшло своє відображення у знаковій роботі Е.Фромма «Мати чи бути?» //.

По-друге, оволодіння певним ресурсом стає окремою і провідною задачею життєдіяльності, а її реалізація передбачає боротьбу з іншими суб'єктами, які також намагаються оволодіти тим же ресурсом. Всі інші суб'єкти автоматично отримують статус «конкурентів», а єдиний спосіб взаємодії з ними – це «конкурентна боротьба»¹⁴. Індивід, таким чином, втрачає статус суб'єкта життєдіяльності і набуває статусу суб'єкта конкурентної боротьби, а провідним показником його життєвої ефективності стає «успіх». Сама людина тепер вимірюється за одним єдиним параметром: «успішний – невдаха», де критеріями виступають кількість накопичених ресурсів та кількість знижених конкурентів¹⁵. Тобто, якщо у тваринному світі конкурентна боротьба стає умовою розвитку біологічних видів, то у людському суспільстві конкурентна боротьба потребує зовнішнього контролю та регулювання, бо інакше вона стає ідеологією взаємознищення.

---

¹⁴ В літературі часто плутають конкуренцію і змагання, хоча реально це зовсім різні форми взаємодії. Конкуренція відбувається як боротьба за реальний предмет як життєво значущий ресурс де найкращим засобом боротьби є фізичне знищення конкурента. Змагання відбувається як демонстраційна дія показу наявності певної переваги, а результат фіксується виключно у символічній формі – «лавровий вінок» переможця.

¹⁵ В одному з романів Олді головний герой так і формулює свою життєву позицію: «Всех убью, один останусь».

Втрата внутрішніх обмежень поведінкових реакцій та необхідність у зовнішньому контролі й регулюванні породжує особливу проблему розбіжності моралі і етики, що на філософському рівні зафіксував ще І.Кант через поняття «категоричного імперативу». На психологічному рівні ця проблемність відображена у різних формах в різних теоріях, наприклад, у З.Фрейда // у вигляді боротьби Его та Супер-Его, в соціальній психології в теорії М.Шеріфа // у вигляді протилежності конформізму і нонконформізму тощо. У цьому контексті особливої популярності набули різноманітні конфліктологічні концепції в психологічних теоріях і в психотерапевтичних практиках, де стверджується не тільки наявність «позитивної ролі конфліктів», алей те що «розвиток відбувається тільки через конфлікт». При цьому конфлікт стає не тільки простором зовнішньої взаємодії, але й внутрішньо особистісним станом, який тепер видається за нормальний стан особистості.

Прийняття еволюційної моделі Ч.Дарвіна як базової метафори способу життя робить нас носіями і джерелом нескінченних конфліктів у боротьбі за накопичення непотрібних ресурсів без усвідомлення їх цільового призначення, і розплачуємося ми за це втратою сенсу життя.

Третя теорія – це теорія Ж.-Б. Ламарка //, яка стверджує, що еволюційний розвиток природи відбувається завдяки виникненню (знаходженню) нових способів взаємодії тварини з елементами оточуючого середовища, які призводять до змінювання у морфологічній будові тих органів, які забезпечують цей спосіб дії. За Ж.-Б.Ламарком змінювання способу дії детермінується внутрішньою потребою у найкращому задоволенні органічних потреб, яку він назвав «прагненням до досконалості»¹⁶. Якщо новий (удосконалений) спосіб задоволення потреби виявляється більш ефективним, то він закріплюється як поведінкова звичка, а та нова напруга, яку він накладає на морфологічний орган, призводить до його трансформації і «підстроювання», підлаштовування під цей спосіб дій.

Треба відмітити, що теорія Ж.-Б.Ламарка, незважаючи на періоди гострої критики, була і залишається однією з найбільш впливових у самих різних галузях біологічної науки. Тут достатньо вказати, на відому теорію мікро- і макроеволюції О.М.Северцова //, у якій доводиться, що функціональні зміни у структурі поведінки (способах дії) викликають відповідні морфологічні зміни (ароморфоз), а необхідність змінювання ці-

---

¹⁶ У своїй провідній роботі «Філософія зоології» Ж.-Б.Ламарк неодноразово звертається до ідеї Бога, для пояснення цього прагнення, що, власне, і стало провідною причиною негативного сприйняття його теорії науковою спільнотою.

лісного способу організації життєдіяльності викликає зміни у ієрархії загальної будови організмів даного виду (ідеоадаптація в разі ускладнення та деградація в разі спрощення). На сьогодні ламаркізм (неоламаркізм) набуває все більше відвертих прихильників серед біологів і знаходить серйозні підтвердження на біохімічному та молекулярному рівнях експериментальних досліджень. Окрім того, значна частина теорій у галузі екології та етології ґрунтуються саме на теорії Ж.-Б.Ламарка і, мабуть, можна взяти на себе сміливість та стверджувати, що саме ламаркізм став підґрунтям усіх сучасних системних поглядів на живу природу і теорій органічних систем.

Стосовно наукової психології треба відмітити, що прямі посилання на Ламарка зустрічаються доволі рідко, але використання базової моделі розвитку, навпаки, зустрічається дуже часто. Вкажемо тільки на декілька, найбільш відомих підходів.

В першу чергу треба вказати на культурно-історичну концепцію Л.С.Виготського //, де механізми розвитку описуються через процеси оволодіння індивідом культурних засобів побудови нових дій, що призводить до формування нових органів психіки у вигляді вищих психічних функцій. Провідною умовою розвитку постає наявність «зони найближчого розвитку», яка описується як така, де людина ще не може, але вже намагається виконати нову дію. Тобто саме намагання¹⁷ як внутрішній стан докладання зусиль для того, щоб щось зробити, як спрямованість дій і постає внутрішньою рушійною силою розвитку. У принципі можна стверджувати, що всі теорії, які базуються на постулаті, що навчання веде за собою розвиток (розвиток відбувається через навчання) фактично відповідні еволюційній метафорі ламаркізму. До цього ж типу теорій відносяться й ті, які стверджують провідну функцію ідеалів у процесі становлення і розвитку особистості: це й теорії морального ідеалу і естетичного ідеалу і особистісні теорії перфекціонізму тощо.

У буденній свідомості ця теорія еволюції відображена значно слабше, ніж дві розглянуті попередньо. Справа у тому, що самі поняття досконалості і бездоганності виявляють тільки наше оцінне ставлення до результатів діяльності, тобто є визначенням якості певного предмету чи виконаної дії, але вони не мають мовної форми, щоб характеризувала особистість, яка прагне цієї досконалості та бездоганності, а англломовні «перфекціонізм» та «перфекціоніст» так і не прижилися. У нашій ментальності перфе-

---

¹⁷ Відмітимо, що у російській мові найближчий термін до «намагання» це «попытки», але цей термін відображує не внутрішній стан особи, яка прикладає зусилля для того щоб щось зробити, а фіксує лише зовнішню результативність, тобто наявність спроб.

кціонізм пов'язується скоріше із надмірною педантичністю та схильністю особистості «копірситися у дрібницях», ніж з досконалістю.

Проте, це не означає, що ця теорія не відображена у ментальному просторі буденного життя. Наші дослідження показали, що прагнення досконалості традиційно у буденній свідомості відображено у поняттях «майстер» і «майстерність». Стати майстром означає не просто набуття певної кваліфікації, а отримання визнання спроможності індивіда робити щось таке і так, як цього не може зробити інша людина. Майстерність поєднує у собі і досконалість виробу, і його певну унікальність, і наявність якогось таїнства, якоїсь магії створення, якій неможливо навчити іншу людину, яку кожна людина тільки може віднайти у самій собі. Дуже важливим є те що сама ідея майстерності існує не у формальному просторі нормативних діяльностей (там існує тільки формальна посада майстра), а у просторі життєдіяльності спільнот, де продукти діяльності однієї людини стають значущими для всіх інших людей. Тому ми можемо додати, що стати майстром – це не тільки отримати визнання з боку значущої спільноти, але й значна мета, яка надає сенс усьому життєвому шляху особистості. У буденній свідомості та життєдіяльності майстерність часто пов'язують з особливим Божим даром, який особистість ще має віднайти в собі та виростити, довести до досконалості.

Таким чином, еволюційна метафора «прагнення до досконалості» у психологічному просторі життєдіяльності особистості виражена у трьох провідних формах. По-перше, при переважній орієнтації на культурні зразки ця метафора задає розвиток особистості через специфічну форму освіти, яка на сьогодні описується як «розвивальне навчання». Його сенс полягає у тому, що нові здатності як психологічні новоутворення формуються і виникають у такому навчанні, де індивід сам становиться суб'єктом власного розвитку, суб'єктом саморозвитку. По-друге, при переважній орієнтації на нормативну сферу соціального буття ця метафора задає взірці «бездоганності» як вищої, ідеальної форми організації життєдіяльності. Її сенс полягає у тому, що затверджується прямиий зв'язок між якістю виконання дії та якістю самої особистості – бездоганність дії постає як бездоганність особи. Перфекціонізм стає визначенням життєвого принципу буття особистості. По-третє, при переважній орієнтації на досягнення індивідуальної унікальності у певному виді діяльності ця метафора задає ідеал майстерності як безкінечного шляху удосконалення. Його сенс полягає у тому, щоб віднайти власне життєве покликання і поєднати таланти із живою магією творіння – стати Майстром.

Четверта теорія – це теорія П.О.Кропоткіна //, яка стверджує, що еволюційний розвиток природи відбувається завдяки виникненню і ускладненню форм спільності в структурі життєдіяльності живих організмів. Сам П.О.Кропоткін¹⁸ визначив свій погляд на еволюцію через поняття «взаємодопомога».

На жаль ця теорія не отримала широкого розповсюдження, але внаслідок ідеологічних та політичних умов, а не у зв'язку з її науковою цінністю. Формат статті не дозволяє зробити ретельний аналіз, тому обмежимо тільки наведенням кількох цитат та власним коментарем.

У першу чергу слід відмітити, що П.О.Кропоткін не відкидав теорію Ч.Дарвіна, але вважав, що принцип боротьби за існування є другорядним серед механізмів еволюції: «Если же принять во внимание бесчисленные факты, которые все говорят в поддержку этого взгляда, то с уверенностью можно сказать, что взаимная помощь представляет такой же закон животной жизни, как и взаимная борьба. Более того. Как фактор эволюции, т. е., как условие развития вообще — она, по всей вероятности, имеет гораздо большее значение, чем взаимная борьба, потому что способствует развитию таких привычек и свойств, которые обеспечивают поддержание и дальнейшее развитие вида, при наибольшем благосостоянии и наслаждении жизнью для каждой отдельной особи, и в то же время, при наименьшей бесполезной растрате ею энергии, сил» /с. 11/.

По-друге, дуже важливим є те, що П.О.Кропоткін вводить поведінкові і психологічні характеристики виду як значущі ознаки їх еволюційного розвитку. При цьому особливий акцент ставиться на взаємозв'язку схильності до спілкування (товариськості) та рівня розвитку розумових здібностей: «Поэтому хотя и признавая вполне, что сила, быстрота, предохранительная окраска, хитрость и выносливость к холоду и голоду, упоминаемые Дарвином и Уоллэсом, действительно представляют качества, которые делают особь или вид наиболее приспособленными при некоторых известных обстоятельствах, — мы вместе с тем утверждаем, что общительность является величайшим преимуществом в борьбе за существование при всяких, каких бы то ни было, природных обстоятельствах. Те виды, которые волей или неволей отказываются от неё, обречены на вымирание; тогда как животные, умеющие наилучшим образом объединяться, имеют наибольшие шансы на выживание и на дальнейшую эволюцию, хотя бы они и оказались ниже других в каждой из особенностей, перечисленных

---

¹⁸ Автор у передмові вказує, що кожний розділ цієї книги спочатку публікувався в журналі «» у період з 1890. по 1896 р.р. , і тільки у 1902 р. вийшла уся робота цілком.

Дарвином и Уоллэсом, за исключением только умственных способностей. Высшие позвоночные, и в особенности человеческий род, служат лучшим доказательством этого утверждения. Что же касается до умственных способностей, то каждый дарвинист согласится с Дарвином в том, что они представляют наиболее могущественный фактор дальнейшей эволюции; он согласится также и с тем, что умственные способности, ещё более всех остальных, обуславливаются в своём развитии общественной жизнью. Язык, подражание другим и накопленный опыт — необходимые элементы для развития умственных способностей, и именно их бывают лишены животные не общественные. Потому-то мы и находим, что на вершине различных классов стоят такие животные, как муравьи и термиты, попугаи, обезьяны, у которых высоко развиты как умственные способности, так и общительность. «Наиболее приспособленными», наилучше приспособленными для борьбы со всеми враждебными элементами, оказываются, таким образом, наиболее общительные животные, — так что общительность можно принять главным фактором эволюции, как непосредственно, потому что она обеспечивает благосостояние вида, вместе с уменьшением бесполезной растраты энергии, так и косвенно, потому что она благоприятствует росту умственных способностей» /там же, с. 37/.

По-третьє, П.О.Кропоткін вважає, що взаємна допомога є природною формою етики, яка базується на відчутті справедливості. Така точка зору суттєво відрізняється від доволі розповсюджених уявлень про альтруїзм, як вихідну форму моральності. З нашої точки зору, принциповим є те, що справедливість завжди є показником способу взаємодії між різними суб'єктами, тобто є суспільним почуттям, а альтруїзм є індивідуально-психологічною властивістю, яка проявляється у ставленні одного індивіда до іншого, тобто є тільки переживанням та мотивом поведінки. «Кроме того, очевидно, что жизнь сообщества была бы совершенно невозможна без соответственного развития общественных чувств, и в особенности если бы известное коллективное чувство справедливости (начало нравственности) не развивалось и не обращалось в привычку. Если бы каждый индивидуум постоянно злоупотреблял своими личными преимуществами, а остальные не заступались бы за обиженного, никакая общественная жизнь не была бы возможна. Поэтому у всех общительных животных, в большей или меньшей степени, развивается чувство справедливости.» /там же, с.38/.

По-четверте, взаємна допомога як усталений спосіб взаємодії, потребує виникнення і закріплення відповідної форми організації сумісності. Більш того саме ця організаційна форма має відтворюватися у кожному

покоління і, в той же час, бути достатньо гнучкою, щоб відповідати процесу змін у стані навколишнього середовища. Їх ускладнення призводить до еволюційного прогресу, а спрощення – до інволюції, до регресу і в морфологічному, і у функціональному аспектах життєдіяльності певного виду. П.О.Кропоткін переконливо доводить, що еволюційне зникнення певних видів тварин пов'язано з розпадом цих організаційних форм взаємної допомоги, що спроби індивідуального пристосування до змінюваних умов існування завжди приречені на поразку та вимирання всієї популяції чи, навіть, виду.

По-п'яте, відчуття нашої людської єдності з усім природним світом, як ми намагалися показати на початку цієї статті, можливе тільки у тому випадку, коли є спільна еволюційна ознака і для тваринного, і для людського світу. З.Фрейд намагався знайти цю ознаку у потягу до продовження роду, у сексуальності, але це занурює нас у метафору індивідуальної боротьби кожного з усіма іншими, з неминучими наслідками індивідуалізму і ворожнечі, які звідси випливають. П.О.Кропоткін пропонує таку загальну ознаку, як взаємодопомога, котра надає гуманістичного сенсу і існуванню природи, і існуванню людини. Еволюційний «стрибок» людини він пов'язує з винаходом принципово нових форм організації сумісності, а подальшу історію людства з їх ускладненням і посиленням ролі взаємної допомоги та захисту і турботи о слабких членах спільноти. П.О.Кропоткін наполегливо стверджує, що історію людства неможна зводити до історії війн та знищення одного одним, що дійсна історія людства – це історія форм сумісності, а звідси – історія розвитку етики і розуму.

Слід підкреслити, що незважаючи на відсутність підтримки і популяризації еволюційних поглядів П.О.Кропоткіна, вони завжди мали своїх прихильників, а на сьогодні їх актуальність стала просто очевидною. Політики і економісти можуть скільки завгодно тлумачити про користь конкуренції, але на рівні буденної свідомості ми добре розуміємо, що боротьба призводить тільки до удосконалення засобів життєдіяльності, але не надає розвитку і зростання а ні індивіду, а ні спільноті, а ні людству. Більш того, орієнтація на загальну боротьбу призвела до такого накопичення засобів знищення і природи, і людей, що ми всі постали на межі існування.

Доповідь Римського клубу 2017р. під назвою «Come on!» // вказує на два ключові елементи подальшого прогресу і виживання людства. Це, з одного боку, необхідність зміни глобальної установки конкурентності на установку взаємної підтримки і допомоги, та, з другого боку, – необхідність зміни базових орієнтирів екологічної свідомості людства.

Ми вважаємо, що саме ідея еволюції через взаємодопомогу відкриває перспективи формування такого нового погляду на нашу взаємодію з оточуючим світом і світом живої природи. Епоха прямого використання природи як ресурсу для виробництва, її знищення і забруднення має закінчитися. І ніякі прізиви до «раціонального природокористування» не вирішать наявну проблему, бо залишається незмінним сам принцип користування. Також недостатньою є й ідея «захисту» природи, бо, наприкінці кілців, ми маємо захищати її від нас самих же. Зовсім нездійсненним здається заклик до змінення людино-центрованого ставлення до світу на «природо-центроване», бо таке ставлення є просто неприродним для людини.

Проте, ми можемо відмовитися від егоцентричного ставлення до світу, ми можемо почати, хоча б, з повагою поставитися до нього, тобто визнати Природу повноцінним суб'єктом життя, у всім її різноманітті, і визнати її право на прагнення до життя. Більше того, ми можемо визнати себе самих як частку життя природи та природу як частку нашого життя. При цьому, таку частку, яка свого часу (і кожного разу знову і знову) надала нам життя, та такою, яка сьогодні потребує від нас допомоги та цілеспрямованих зусиль для подовження і розвитку її життя. Принцип взаємодопомоги забезпечує еволюцію живої природи, він же зробив нас наймогутнішою силою в природі і він же має забезпечити наше подальше поєднання з природою у таку форму сумісності, яку В.І.Вернадський // визначив дивним поняттям «Ноосфера».

Література

1. Вернадський В.И. Биосфера и ноосфера. – М. : Айрис-Пресс, 2004. – 576 с.
2. Виготский Л.С. Мышление и речь. – М. : ГосСоцЭкономИзд, 1934. – 362 с.
3. Дарвин Ч. Происхождение видов путём естественного отбора или сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь. — Перевод с шестого издания (Лондон, 1872). — Санкт-Петербург: Наука, 1991. — 270 с.
4. Кант И. Критика чистого разума. – М. : Эксмо, 2015. – 620 с.
5. Кропоткин П.А. Взаимопомощь как фактор эволюции. Редакция журнала «Самобразование», М. 2007. – 161 с.
6. Кювье Ж. Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара и об изменениях, какие они произвели в животном царстве. – МОСКВА : БИОМЕДГИЗ, 1937. Ел. ресурс: <http://evolbiol.ru/cuvier.htm>
7. Ламарк Ж.-Б. Философия зоологии. Том 1. – М.: БИОМЕДГИЗ, 1935. – 495 с. Ел. ресурс: <http://padaread.com/?book=49062>
8. Мальтус Т.Р. Опыт о законе народонаселения. – М. : Директмедиа Паблшинг, 2008. – 462 с.
9. Северцов О.М. Основы теории эволюции. - М.: Изд-во МГУ, 1987. — 320 с.
10. Спенсер Г. Недостаточность естественного подбора. – С.-Петербург : Приложение к журналу «Научное обозрение», 1894. – 120 с.
11. Фрейд З. Введение в психоанализ. – СПб.: Питер, 1999. – 430 с.
12. Фромм Э. Бегство от свободы. – М. : Академический проект, 2008. – 256 с.

13. Швалб Ю.М. К определению понятий среды и пространства жизнедеятельности человека / Юрий Швалб // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка, Том 7: Екологічна психологія, вип. 2. – К. : «Сталкер», 2003. – С. 183-191.
14. Sherif, M. (1936). The psychology of social norms. Oxford, England: Harper. – 225 p.
15. von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. — Springer, 2018. — 220 p. Ел. ресурс: <http://pr-portal.com.ua/come-on-doklad-rimskogo-kluba-2758.html>
16. Margulis, Lynn and Dorion Sagan, 2007, *Dazzle Gradually: Reflections on the Nature of Nature*, Sciencewriters Books, ISBN 978-1-933392-31-8
17. «Come on!» Доповідь Римського клубу 2017р

Швалб Ю.М. Эволюционная метафора в экологической структуре образа жизни

В статье рассматриваются известные теории эволюции как форма научного осознания процесса развития и изменения универсума живой природы и выдвигается гипотеза, что в обыденном сознании представления о закономерностях изменений в жизни человека должны быть конгруэнтными той или иной теории эволюции. Утверждается, что в массовом сознании научная теория упрощается до формулировки определенного «принципа» или «закона» жизни, без осознания его действительного научного зміста. Показано, что в психологической структуре сознания такие представления функционируют как базовая метафора согласно которой индивиды строят свое собственное соображений ния мира, прогнозируют возможные изменения и планируют свое собственное поведение. Доводится, что в качестве таких базовых метафор в массовом сознании функционируют «сняты» модели, заложенные в четырех научных теориях эволюции. На этом основании определяется ведущее направление формирования экологического сознания, соответствующей потребностям и вызовам современности.

Ключевые слова: *эволюция, модели развития, метафора, обыденное сознание, образ мира, образ жизни, поведенческие установки.*

Shvalb Yu.M. Evolutionary metaphor in the ecological structure of a way of life

In the article, the well-known theories of evolution are considered as a form of scientific awareness of the process of development and change in the universe of living nature, and it is suggested that in the ordinary consciousness the idea of the laws of changes in human life should be congruent with one or another theory of evolution. It is asserted that in the mass consciousness the scientific theory is simplified to formulate a certain "principle" or "law" of life, without realizing its real scientific memory. It is shown that in the psychological structure of consciousness such representations function as the basic metaphor according to which individuals build their own considerations of the world, predict possible changes and plan their own behavior. It is believed that such basic metaphors in the mass consciousness function "removed" the models laid down in the four scientific theories of evolution. On this basis the leading direction of the formation of ecological consciousness, corresponding to the needs and challenges of the present, is determined.

Key words: *evolution, development models, metaphor, ordinary consciousness, image of the world, way of life, behavioral attitudes.*